Ett ödesdigert menageribesök i Uppsala 1903

INGVAR SVANBERG

Måndagen den 2 november 1903 förberedde Cuneos menageri, som då hade vistats en dryg månad i Uppsala, sin avresa till nästa destination Stockholm från järnvägsstationen. I samband med hanteringen och ilastningen av de många djuren inträffade plötsligt en tragisk olycka. Djuren skulle få vatten innan vagnarna anslöts till tåget. Det var en 13-årig yngling som hade anförtrotts att utföra detta arbete. Bland de många menageridjuren fanns också en hyena och den skulle få vatten med hjälp av en skopa, som var fäst på en lång käpp. Någon ropade emellertid på den unge mannen att han skulle komma och dricka kaffe. Han lämnade därför omedelbart sitt värv och sprang iväg. När gossen kom åter var skopan indragen i buren. Utan att tänka sig för stack han därför in armen för att komma åt skopan. Men det skulle han förstås inte ha gjort, ty hyenan bet honom i handen och pojken skrek förtvivlat. Övrig personal rusade till och med hjälp av påkar och gafflar lyckades de till sist få loss handen, som förstås var "ohyggligt illa tilltygad". Gossen fördes genast iväg till en vårdinrättning.[1]

Det är förstås en ohygglig historia som lokaltidningarna *Upsala Nya Tidning* och *Upsala* rapporterade om. Att bli biten av en hyena, som har mycket vassa tänder med vilka den med lätthet krossar tjocka ben, är naturligtvis en fruktansvärd upplevelse. Det olyckliga offret i vår berättelse förblir dock anonym och några närmare uppgifter om hans vidare öde lär vi kanske aldrig få. Men historien har en annan sida. Den ger oss nämligen en liten inblick i tidens ambulerande menageriverksamhet, där företagsamma entreprenörer samlade på sig ansenliga djursamlingar, som man, nu underlättat av järnvägens utbyggnad, reste runt med. Cuneos menageri, som tycks ha varit aktivt i Sverige omkring 1903–1911, var ett av de största, med en imponerande mängd djur, som överhuvudtaget varit verksamma i landet. Menagerier som Cuneos var förstås underhållning. Men det fanns också, i tidens anda och som en del av marknadsföringen,

ett uttalat pedagogiskt populärvetenskapligt syfte med uppvisningen. Katalogen över djuren börjar med mottot "Kunskap är makt!" och framhåller att läroverkens uppstoppade djur är en dålig ersättning för levande djur. Därför bör publiken utnyttja tillfället att studera de levande djuren i menageriet. Syftet med menageriet är tydligt: "Med det mål för ögat, att i möjligaste vida utsträckning söka bland alla samhällslager utbreda intresset för djurlifvet i alla dess mångfaldiga variationer och arter, taga vi oss friheten inbjuda den ärade publiken att taga vår zoologiska samling i skärskådande", heter det i det storvulna förordet.[2]

Definition, källor och ämne

Med kringresande menagerier – av franskans *ménagerie* 'hönsgård', 'ladugård' – avser vi här, i anslutning till SAOB:s definition från 1944, "vanligen ett tält med djursamling som förs omkring och visas, särskilt vid marknader o. dyl.". Redan strax före första världskriget skrev fransmannen Gustave Loisel en omfattande historik över äldre tiders kungliga, stationära menagerier i Europa. Det är ett förhållandevis uttömmande arbete, men de ambulerande menagerierna ägnas däremot inget närmare utrymme. Under senare år har de kringflyttande menageriernas verksamhet dock börjat ådra sig historieforskningens intresse, särskilt på kontinenten, där i synnerhet tyskarna Annelore Rieke-Müller och Lothar Dittrich varit något av pionjärer. År 1999 publicerade de en omfångsrik studie av kontinentala *Wandermenagerien* 1750–1850. I Sverige har menagerier däremot, trots att det funnits ganska många, ännu ej varit föremål för någon inträngande studie.[3]

En intressant inblick i 1800-talets menageriverksamhet får vi dock i ett arbete rörande cirkus- och resandefamiljen Eisfeldt, där ett ansenligt utrymme ägnas åt menageriägaren Alexander Eisfeldts (1834–1890) verksamhet på 1880- och 1890-talet, senare övertaget av sonen Gustaf Eisfeldt. Själv har jag gett kortfattade redogörelser av olika kringresande menagerier i Sverige, i synnerhet i samband med förekomsten av lejon i Sverige. Även Uppsala har uppmärksammats i sammanhanget. Sålunda befann sig menageriet i Uppsala vintern 1888.[4]

Det finns därtill enstaka uppgifter i lokalhistorisk litteratur, mest i form av notiser rörande gästande menagerier. Ämnet förtjänar en djupare belysning, vilket emellertid inte är platsen för här. De kringresande menagerierna hade sin blomstringstid under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet. Någon konkurrerande stationär djurpark fanns ännu ej i Sverige, bortsett från den verksamhet som efter hösten 1891 började växa fram i anslutning till friluftsmuseet Skansen vid förra sekelskiftet. År 1900 inleddes också en viss verksamhet med exotiska djur i nöjesparken Furuvik, några kilometer öster om Gävle.[5]

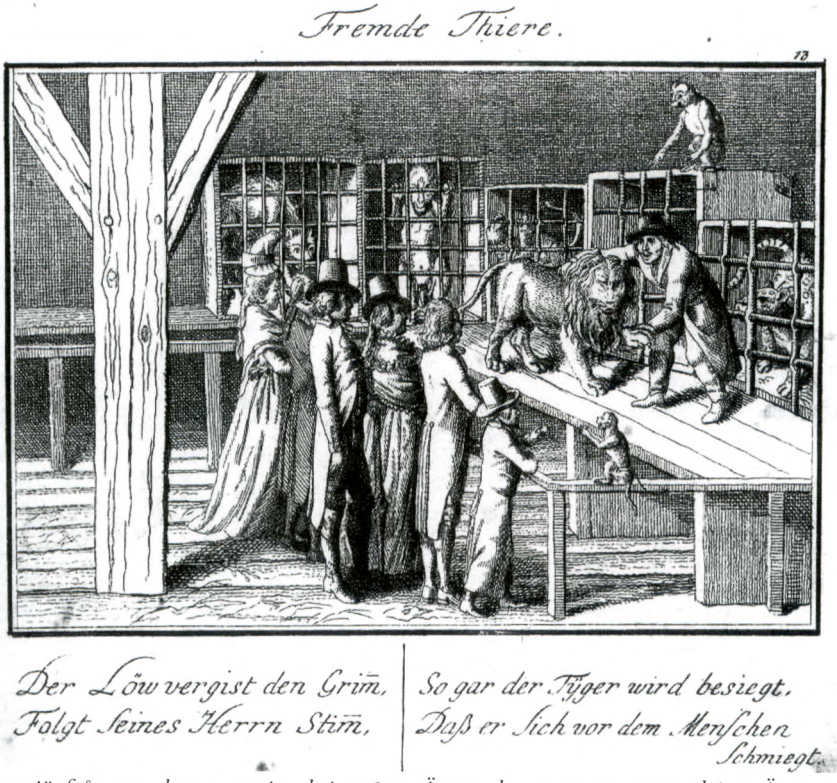

Interiör från ett tyskt menageri omkring 1800. Ägaren demonstrerar ett tamt lejon. Även de mest "vilda" djur kan tämjas av människan. I bakgrunden ses burar med olika exotiska arter, däribland en hyena (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg).

Fram till första världskrigets slut var det i Sverige tillåtet att färdas land och rike kring med ambulerande menagerier och visa djur för publik. Verksamhetsradien för deras turnéer inskränkte sig inte till Sverige, utan omfattade ofta hela Skandinavien, Finland och Ryssland. Första världskriget innebar emellertid ett avbräck. Det ledde också till slutet för de kringresande menagerierna i Sverige. Den 30 december 1916 antogs den så kallade menageriförordningen (*Kungl. Förordning den 30 december 1916*), som trädde i kraft 1918. I och med det blev det förbjudet att mot betalning förevisa djur i kringresande menagerier. Däremot förelåg ännu inga hinder mot att använda djur i cirkusföreställningarnas dressyrnummer. Cirkusar kunde därför fortsätta att visa upp

sina djursamlingar mellan föreställningarna, under förhållanden som liknade menagerierna, med skillnaden att djuren ingick i olika dressyrnummer. Ett exempel på det är Trolle Rhodins Zoo Cirkus, som från 1941 och under hela 1950-talet reste omkring i Sverige med stora djurgrupper och spektakulära jätteshower. Det besökte regelbundet Uppsala och ställde upp sina tält och vagnar invid korsningen Vaksalagatan–Torkelsgatan.[6]

I föreliggande artikel avser jag att, med exempel i första hand från Uppsala och Stockholm, diskutera de ambulerande menageriernas betydelse, djurbestånd och verksamhet fram till tiden för första världskriget. Fokus ligger på Cuneos menageri, som verkade bl.a. i Uppsala i början av 1900-talet.

Några historiska menagerier i Sverige

Exotiska djur har, som bl.a. Gustave Loisel och senare Gösta Berg visat, funnits i Sverige åtminstone sedan 1500-talet, men de har nästan alltid tillhört kungahuset. Djuren tjänade i sådana sammanhang som en manifestation för furstars makt. För de kringfarande menagerierna med exotiska djur, som började uppträda i Italien, Tyskland och England i början 1700-talet, var utgångsläget inte social status, utan underhållning, där djuren skulle väcka uppmärksamhet och mana fram intresse hos en publik. Entreprenörerna var professionella underhållare och härstammade ofta från transnationella resandefamiljer. De dväljdes i en social miljö som bestod av konstberidare, akrobater och artister. Flera av dessa sällskap reste i många länder. De utvecklades till ett viktigt inslag i tidens underhållningskultur. Även till Sverige började det under 1700-talet anlända utländska sällskap med menagerier och exotiska djur. Särskilt tama björnar och apor ingick i de tidiga menageriernas djuruppsättningar. Vi kan exemplifiera med en anteckning hos Greta Berg i Söderhamn som vid årsskiftet 1768–69 meddelade att det kommit några italienare till staden ”som förevisade en Comedia, bestående uti Djur: En Kamel, en Björn, några Markattor, Apynjor och Strutsfoglar, väl dresserade i Dans och rara att se uppå”.[7]

Kringvandrande gycklare uppträdde ibland med exotiska djur. Vi har funnit en notis om några sådana som 1797 besökte Uppsala och där förevisat dromedarer och andra exotiska djur. Det orsakade en viss debatt eftersom studenterna inte skulle störas av offentliga föreställningar under terminen. Arvid August Afzelius skriver i sina minnen att Distingsmarkanden kunde innehålla uppvisning av djur. Från februari 1808 mindes han: ”Distings marknad är en rätt karnevalstid i Uppsala med baler, skådespel, konstridare, björndansare och mera dylikt”, och han nämner också ”björntämjarens säckpipa”, vilket tyder på att dansande björnar förevisades där.[8]

Med Högwederbörligt Tillstånd
wisas uppå Herr Drombergs Kuppis,
Söndagen den 6 September 1835,

En stor Djur-fäktning,

men blott för en enda gång.

1) Skola flera Engelska Doggar strida emot en Nord-Amerikansk Silfwerbjörn, utan nosgrimma, till deß han blir öfwerwunnen.
2) En swartbrun Björn från Norrige skall likaledes kämpa emot Doggarne, till deß han besegras.
3) Sist komma Doggarne att kämpa emot en Turkisk Muläsna, med hwilken är mycket wärre att strida än emot Björnarne, emedan hon både sparkar och biter.

Detta fällspunta fädespel, hwilket i Spanien och England utgör en af de förnämsta lustbarheter, torde äfwen härstädes icke lemna någon af respective åskådarene otillfredsställd: Doggarnes tårdighet, stridsraseri och wighet skola säkert wäcka allmän beundran. Publiken blir deßutom genom musik angenämt underhållen. — Slutligen får jag tillkännagifwa, att ingen fara är att frukta wid denna föreställning.

Inträdesafgiften är: För 1:sta platsen 2 Rubel, 2:dra dito En Rubel. Barn på 1:sta platsen betala endast En Rubel.

Billetter försäljas hos Herr Conditor Soltane, samt Spektakel-dagen å Kuppis ifrån kl. 4 e. m.

Början sker kl. precis 5 e. m.

J. Elsasser.

De tidiga kringvandrade menagerierna kunde bjuda på djurhetsning som underhållning. Så gjorde exempelvis Johann Elsassers menageri. Affisch från Åbo 1835 (Åbo Akademi)

Men det kom också större exotiska djur. Jean Baptiste Gautier (1758–1823) från Faucon nära Avignon, grundare av en familj som blev central i cirkus- och menageriverksamhet under 1800-talet, anlände med bl.a. markattor och papegojor till Sverige 1804. Till de märkligheter han kunde visa upp hörde också den första elefanten som besökte Sverige. Gautier hade köpte elefanten 1779 i London och färdades med sitt menageri via Preussen, Polen, Ryssland och Finland till Stockholm, dit han ankom hösten 1804. Menageriet logerade i en barack på Brunkebergstorg. Elefanten turnerade senare runt i landet; i juni 1806 kom den också till Uppsala. Den transporterades i en specialbyggd vagn, som drogs av 12–16 hästar. Intressant är också att den avbildades av J. W. Palmstruch och beskrevs i ett litet häfte av zoologen Conrad Quensel. Genom skriften får vi veta att elefanten levde på bröd, potatis, rötter och grovt hö, men fick tydligen också, förutom vatten, även brännvin, dricka och vin att släcka törsten med.[9]

Tysken Johann Elsasser hade vårvintern 1822 satt upp sitt menageri i en särskilt uppförd byggnad på Brunkebergs torg. Om djurbeståndet heter det: ”De voro till ett antal af 11 och en liten mops – NB ett Lejon, en Lejoninna, en mycket stor svart björn, en Varg, en Apinna, ett stort djur som hade lång blodröd näsa, skägg som en bock, lugg eller som en skärm af hår i pannan, tassar liknande en stor apinna, en liten

Affisch för Gottlieb Kreutzbergs menageri som omkring 1850 besökte Stockholm. Notera bilden av en hyena överst till höger (Kungl. Biblioteket).

så kallad Tigerkatt och 4 olika markattor”, allt enligt Märta Helena Reenstierna. Elsasser återkom flera gånger. År 1829 återfanns hans menageri på Djurgården, där det bjöd på ”hunduppslukande leopard med flere vilda djur”. Vid årsskiftet 1837–38 visade Johann Elsasser en ”ung lefwande Krokodil från Egypten, som ej förut warit wisad

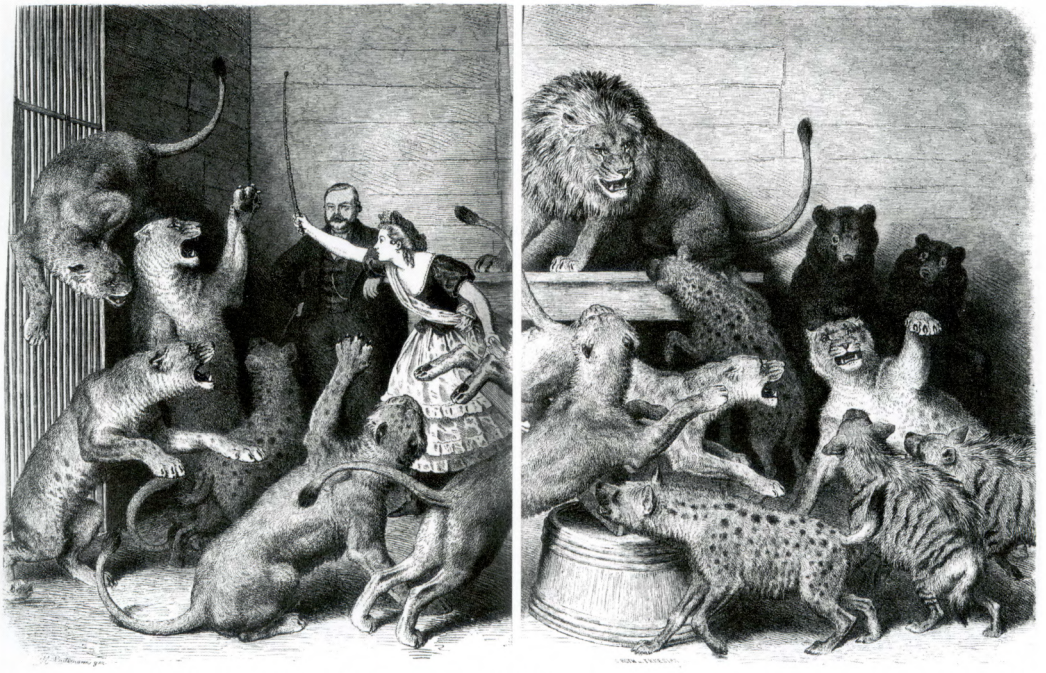

En 17-årig svenska dompterar lejon och hyenor i Gottlieb Kreutzbergs menanageri 1864 (Die Gartenlaube 1864)

lefwande i Swerige", en stor "Silfwerbjörn" från Nordamerika, en stor varg, en rad olika apor samt några papegojor, däribland en "präktig röd chatterad Ara från West-Indien". Elsassers menageri hade också djurhetsning på programmet. Enligt en bevarad affisch från Åbo 1835 lockade menageriet med engelska ulmerdoggar som kämpar mot en amerikansk silverbjörn, en norsk björn som likaledes kämpar mot hundarna "tills hon besegras", och till sist får doggarna kämpa mot en turkisk åsna. År 1838 fick Elsassers menageri tillstånd att under tre år resa med sina djur i Sverige.[10]

Andreas Heinrich Lehmanns (ca 1798–1858) menageri, som hade sin bas i den ryska huvudstaden Petersburg, hade 1825 skaffat sig en ansenlig djursamling, som innefattade zebra, "en ytterst farlig" hyena, en känguru, en struts m.m. och uppträdde regelbundet i huvudstaden, men också i Helsingfors, Åbo och Stockholm. I augusti 1829 kunde bröderna Magnus och Wilhelm von Wright beskåda Lehmanns menageri

på Djurgården. Bland djuren fanns ett lejon, en tiger, en zebra och en gnu. I juli 1831 återkom Lehmann till Stockholm med en levande nilkrokodil, som lär ha slitit sig lös och hoppat i vattnet, varför stadsborna varnades för simturer.[11]

År 1851 besöktes Stockholm av en Joseph Liebhardt från Tyskland med sitt menageri, där det fanns två lejon och en panter. Det höll till på Karl XIII:s torg. Enligt en bevarad affisch visades någon gång på 1850-talet ett "Stort menageri" i Humlegården i Stockholm. På affischen som skulle locka publiken till utställningen avbildas ett lejon, en tiger och en hyena. Menageriet ägdes av tysken Gottlieb Kreutzberg (1810/14–1874), som förutom länder på kontinenten även besökte Sverige och Ryssland.[12]

I och med järnvägens utbyggnad på 1860-talet kom allt fler menagerier till Sverige, många ägda av tyskar och danskar. De var uppskattade folknöjen som ådrog sig stor publik och uppenbarligen fanns det utrymme för att åtskilliga sällskap skulle kunna färdas runt i landet. Den svenska storhetstiden för dessa djurparker på hjul inföll från omkring 1875 till tiden för första världskriget. Tack vare en ansenlig mängd bevarade kataloger över menagerier – som avhandlas utförligt av bibliotekarie Björn Dal – har vi ganska goda inblickar i djurbeståndet och även de platser som besöktes, eftersom katalogerna trycktes upp på nytt gång på gång under turnerandet. F. Kleebergs menageri uppgav sig ha visat upp sina djur i städer som Christiania, London, Paris och Wien. I Sverige besökte Kleebergs åtskilliga orter, däribland Uppsala.[13]

Djuren till menagerierna inköptes ofta från djurhandlarfamiljen Hagenbeck, som 1848 hade börjat sin verksamhet i Hamburg, men också från djurparker som hade överskottsexemplar eller i enstaka fall direkt från jägare, sjöfarande och andra som fångat in vilda djurungar och sedan fött upp dem. Många gånger övertogs djuren av nya sällskap när ett menageri lades ner, varpå djuren fick göra ytterligare turnéer fast nu under andra ägares villkor. Det föddes också en del djurungar i menagerierna, i synnerhet lejonungar tycks regelmässigt ha sett dagens ljus. I en tidningsnotis från den 24 november 1888 heter det: "Nyss visades i Upsala två små nyfödda lejonungar från Scholz menageri."[14]

Didier Gautier, som regelbundet hade besökt landet med akrobatnummer och konstberidare vid mitten av 1800-talet, återkom till Sverige 1872 med ett menageri. Den 96-årige menageriägaren avled i Gävle den 14 juni samma år. Menageriet fanns kvar i Gävle till juli och övertogs senare av familjen Eisfeldt. C. Paulsen's menageri hade 1888 en imponerande djursamling, med bland annat kungslejon, kungstiger, jaguar, isbjörn och "grönländska vargar". Deras katalog trycktes i inte mindre än elva upplagor, varav en utkom

i Uppsala. Även Heinrich Scholz menageri hade många djur, bl.a. lejon, tiger, svarta pantrar, leoparder, en gepard, en jaguar, en serval, en ozelot, en isbjörn, en brunbjörn, en japansk björn, en näsbjörn, tvättbjörnar, randiga och prickiga hyenor, en dingo, en stäppvarg, en indisk elefant, tre zebror, två gnuer med mera.[15]

Det bör i detta sammanhang också nämnas att som en del av Stockholms Tivoli, på Djurgården, fanns sedan 1880-talet ett stationärt menageri, med en rad exotiska djur, varav flertalet emanerade från Carl Hagenbeck i Hamburg. Djurbeståndet var imponerande. I en tryckt katalog från 1886 nämns en rad rovdjur (afrikansk leopard, kungstiger, svart panter, puma, fläckig hyena, prärievarg, räv, björn, tvättbjörn) men också jättekänguru, kinesiska råttor, sachsiska leporider (kaniner), elefanten Kongo, dromedar, kamel, ren, zebu, jak, nubisk get, afrikanska får, fettsvansfår och krubbnosig get. Vidare hade menageriet en mängd olika apor och en rad fågelarter (kungsörn, havsörn, gultofsig kakadua, inkakakadua, rosenkakadua, grå jako, alexanderparakit, brunpannad dvärgara, blåhuvad pionuspapegoja, nymfparakit, jakobinduva, guldfasan, silverfasan, emu m.m.). När tivoliområdet inköptes av och integrerades i Skansen 1901 övertog friluftsmuseet också en del av djuren, däribland en grupp isbjörnar och en pelikan; andra djur köptes tillbaka av Hagenbeck när tivolit stängdes.[16]

Cuneos besök i Uppsala 1903

På grund av det svaga källäget, som i stort sett inskränker sig till tryckta kataloger, tidningsannonser och i skrift bevarade ögonvittnesskildringar, har vi få konkreta uppgifter om vardagen – livet, sociala förhållanden, resorna, inköp av djur, födoinförskaffande samt djurens vård – i de ambulerande menagerierna.

Cuneos besök i Uppsala hösten 1903 föranledde inga hänförda tidningsreportage. Däremot kan vi följa menageriets vistelse i Uppsala genom företagets annonseringar. I god tid innan det anlände till Uppsala kunde stadsborna, både i *Upsala Nya Tidning* och i *Upsala*, på förstasidornas betalda annonsplatser läsa att "Skandinaviens största transportabla menageri, anländer hit nästa vecka", som det stod den 26 september. Annonstexten upprepas i båda tidningarna varannan dag, 28 och 30 september. Den 1 oktober fanns Cuneos menageri på plats, uppställt vid Vaksala torg, och där visades dagligen djuren från kl. 10 på förmiddagen till kl. 22 på kvällen.[17]

Under tiden i Uppsala fortsatte annonseringen, och den sista veckan heter det att man förlängt vistelsen i Uppsala. I en annons den 31 oktober uppges att Cuneos menageri "ger sin sista föreställning söndagen den 1 november".[18]

Djuren i Cuneos menageri

Om den driftige menageriägaren Giacomo Cuneos biografi har vi bara fragmentariska

uppgifter, men som journalisten Anders Landén med hjälp av norska källor kunnat visa, var han född i Genova och gift med en norsk kvinna, Johanne Mathilde Larssen (1866–1945). Vi vet inte heller särskilt mycket om hans verksamhet i Sverige, Norge, Danmark och kanske andra länder. En liten rolig notis, från tiden innan han skaffade sitt menageri, med rubriken "Kung Oscar talar norska i fonografen" i den svenskamerikanska tidningen *Vestkusten* från 12 december 1895, kan vi dock förmedla:

"Audiens hos konungen begärdes en dag i Kristiania af en italienare Cuneo Giacomo, som önskade att konungen skulle tala i en fonograf, som Giacomo med förde och med hvilken han sedan ämnar resa omkring i landet. Främlingen mottogs af konungen på dennes vanliga förekommande sätt med en hälsning på italienska, som af italienaren emellertid besvarades på norska. Kung Oscar uppfylde främlingens begäran och talade både norska och franska i fonografen".[19]

Bevarade räkenskapsböcker hos Firma Carl Hagenbeck visar att "G. Cuneo, Menagerie" redan i september 1901 inköpte 1 bison, 1 sibetkatt och 1 par vildsvin. I december 1902 inköptes ytterligare en sibetkatt. Tyvärr är räkenskaperna ofullständiga och efter 1908 saknas uppgifter, som annars kunde ha gett mer detaljer.[20]

Jag har kunnat spåra Cuneos menageriverksamhet i Sverige tillbaka till 1903, då de första annonserna dyker upp i rikspress. En bevarad katalog, tryckt i Örebro 1903, bekräftar att menageriet då var igång. Det föreligger även affischer från 1903, bl.a. har Kungl. Biblioteket en affisch, undertecknad direktör G. Cuneo, från juli 1903 som visar en ståtlig babian. I februari 1904 var menageriet uppställt på Odengatan 100 i Stockholm och lockade med lejon, björnar, hyenor och vargar. Genom kataloger från 1903–1911 kan vi följa djurbeståndet under årens lopp. Mest känd är hans menageri för elefantkon Topsy (ej att förväxla med den berömda sydostasiatiska elefanten Topsy, som under dramatiska former avlivades med elektricitet på Coney Island 1903). Cuneo köpte Topsy från Carl Hagenbeck Tierhandlung i Hamburg i januari 1907 för en köpesumma av 5 350 mark. Kort tid efter sin ankomst till Cuneo lyckades hon olyckligt nog ta sig lös och försvinna på Vikbolandet under ett besök i Norrköping. "Från Cuneos menageri, som f. n. slagit upp sina bopålar i Norrköping, rymde för ett par veckor sedan elefanten Topsy. En väldig jakt sattes i scen men den sköna försvarade trots köld och vedermödor energiskt sin frihet i flera dagar. Slutligen öfverlistades hon, icke utan fara för angriparna, på så sätt att hon från ett håll frestades med en hötapp under det en annan uppifrån ett träd höll en rännsnara i beredskap", heter det i ett samtida bildreportage i tidskriften *Hvar 8 Dag*. Infångandet av Topsy avsatte spår i pressen över hela landet. *Dagens Nyheter* hade en

Den yngsta bevarade katalogen från Cuneos menagerie är från 1911. På omslaget ses de då berömda elefanterna Topsy och Bebe, införskaffade från Carl Hagenbeck Tierhandlung i Hamburg 1907, och som kom att bli firmans stora dragplåster. På omslaget avbildas också en hyena.

för tiden ovanligt lång artikel med rubriken "Elefanten ändtligen fast".[21]

Många lokalbor engagerade sig i infångandet av Topsy. Även forskningsresanden Sten Bergman, uppvuxen i Norrköping, säger sig ha deltagit i jakten på den förrymda elefanten. Han berättar i likalydande ordalag om det i sina opublicerade memoarer och i flera av sina tryckta böcker: "Bland andra skolpojkar i Norrköping deltog jag med iver i spaningarna", skriver han. Elefanten Topsy blev något av en samtida kändis. Ett bevarat fotografi från Ludvika visar att vid Barnens Dag-firandet samma år (förmodligen i maj) uppträdde en person utklädd till "Topsy från Menageriet". Elefantjakten på Vikbolandet berättas också utförligt i menagerikatalogerna som Cuneo gav ut. Topsy kom på olika sätt att sätta spår i vår kulturhistoria, något som Anders Landén kommer att belysa i ett annat sammanhang.[22]

I en tidningsannons från den 17 juli 1907 presenteras en rad nyheter i menageriets djurbestånd, förutom jättelefanten Toppzy (så stavat då) och Bebe, som sägs kunna utföra 15 olika konststycken. Man får av annonsen också en uppfattning om menageriets storlek. Man lockade med elefanter, lejon, björnar, hyenor, vargar m.m. och påstår sig vara det största menageriet i världen. Djursamlingen uppges representera ett samlat kapitalvärde av 200,000 kronor. För transport krävdes minst 18 järnvägsvagnar och djursamlingen omfattade omkring 200 djur "hopsamlade från världens alla länder". I annonsen påstår man att man nu medförde arter som "aldrig förut varit sedda i Europa, och hvaribland särskildt må framhållas" ett vårtsvin, som kallades Moses, "ett djur så sällsynt och af så vidunderligt utseende, att en hvar måste anse detsamma

tillhöra en förgången tid". Vidare hade man en manchurisk jättetiger, kallad Goliath, som bara för en månad sedan kommit från sitt hemland. Dessutom lockar man med en giraff, "en djurart, som ej heller någonsin förut varit förevisad i de nordiska länderna och som numera är ytterst sällsynt – och dyrbar – kostar i inköp 12,000 kr". "Jätte-Elefanten", vars namn här stavas Toppzy", kallas "världsberyktad", och vi får veta att hon "nästlidne vinter under en hel veckas tid i vildaste raseri och under den strängaste vinterkyla genomströfvade Vikbolandet, spridande sträck och fasa hos befolkningen i hela i Östergötland". Så där går man på med den ena attraktionen efter den andra.[23]

Giraffer och vårtsvin

Det tillhör förstås menageriernas marknadsföring att överdriva. Giraffen var ingalunda något nytt djur för Europa. Romare och greker kände till den från Nordafrika. Snart började romarna också importera dem. Den första vi känner till är en giraff som införskaffades till Rom av Julius Caesar år 46 f. Kr. Med Västroms fall upphörde dock importerna. På 1400-talet kom en giraff som gåva från den egyptiska mamluksultanen till Lorenzo il Magnifico i Florens. År 1827 landsteg giraffkon Zarafa i Marselle och efter en lång resa hamnade hon i Paris, där hon levde i många år. Ytterligare ett par kom vid samma tid till Europa, en hamnade i England, en annan i Österrike. År 1843 hade ett par tyska ambulerande menagerier, von Scheier och Bernard Hartmann, giraffer. Menageri Kreutzberg hade giraff på 1850-talet. Zoologischer Garten i Berlin hade nubiska giraffer på 1860- och 1870-talet. Kordofangiraffer har hållits i London zoo sedan 1836, och de första förökningarna skedde 1841, och upprepade gånger på 1840-talet. Samma underart fanns i Köln 1863 och ett par årtionden framöver.[24]

Cuneos köpte sin första giraff i december 1907, och då kostade den 8 500 mark, enligt en bevarad kassabok från Carl Hagenbeck Tierhandlung. Samtidigt inköpte Cuneo 1 serval, 1 sjakal, 1 blind mantelbabian (hamadryas), 1 lejon och 2 pelikaner. I en tidningsnotis från Norge den 8 oktober 1908 hittar vi uppgiften att "Dessverre har Cuneo mistet sin giraf underveis – det stakkars dyr fik nemlig hjerteslag". Men notisförfattaren noterar dock att "inden jul vil en stedfortræder for den avdøde indfinde sig". Och det tycks man ha gjorts, ty en giraff nämns också i kataloger från menageriet fram till 1911.[25]

Vårtsvinet (*Phacochoerus africanus*) Moses är ett intressant exempel på ett ovanligt och exotiskt djur som sällan setts i Europa. "Något exemplar af denna djurart har aldrig förut förevisats i Skandinavien och ej heller i andra Europeiska länder undantagandes Ryssland", påstår Cueno själv i sin katalog. Vårtsvinet lever i vilt tillstånd i stora delar av Afrika utanför regnskogsområden

T.v.: Cuneos vårtsvin Moses införskaffades 1906. Det är enligt en katalogtext ett djur av "ett vildt och obändligt lynne" (Cirkus Museum, Nederländerna).

Ovan: Vårtsvin i bur, möjligen rör det sig om Cuneos Moses (Fredrik Madsen, Göteborgs naturhistoriska museum).

söder om Sahara. Ett sådant märkligt djur var något man förstås gärna slog mynt av. Men nytt var det inte. Det fanns vårtsvin i europeiska djurparker i det sena 1800-talets Europa. Bryssel Zoo hade ett exemplar 1853, i London zoo likaså vid olika tillfällen på 1850- och 1860-talet och Zoo Frankfurt höll arten i sina samlingar från 1879 och av och till några årtionden framöver. För närvarande (2016) kan man se vårtsvin bl.a. i djurparker i Tallinn, Ålborg, Chester och London. Om dess uppträdande i fångenskap skriver Cuneo att det inte är särskilt sällskaplig av sig, men låter sig dock gärna klias i huvudet. "Man må emellertid vid behandlingen af dem alltid vara på sin vakt. De första exemplar, som öfverfördes till Europa, dödade i ett ögonblickligt anfall af raseri sin vårdare". Brehm instämmer i att "något verkligt vänskapsförhållande inträder aldrig emellan dessa djur och deras vårdare".[26]

Hyenor i fångenskap

Den hyena som bet gossen i Uppsala var sannolikt en strimmig hyena (*Hyaena hyaena*), i Cuneos menagerikatalog kallad "stripig hyena (*Hyaena striata*)". Det är ingen smickrande skildring av hyenor som ges, men det är också en stereotyp bild. Beskrivningen beledsagas av en enkel, närmast intetsägan-

Anzeige
einer großen
Haupt-Fütterung,
welche in der Menagerie des Unterzeichneten
heute, Dienstag den 23. November 1830, Abends 5 Uhr,
stattfinden wird.

Da es dem Unterzeichneten nur noch kurze Zeit vergönnt ist, in Hannover zu verweilen, und da derselbe während seines Hierseins die besondern Beweise der Zufriedenheit von den hiesigen geehrten Einwohnern schon erhielt, so fühlt er sich verpflichtet, um seinen wärmsten Dank nicht lebhaft auszusprechen, das Non plus ultra der Bezähmung der gefleckten Hyäne zu zeigen.

Bei dieser Vorstellung wird die als grausam und wild bekannte Hyäne sich gegen ihren Herrn ganz demüthig und gelassen zeigen, und beim Eintritt in den Schäfer wie mit einem Hunde mit sich spielen lassen; vorzüglich aber ist zu bewundern, daß diese Hyäne in einer so kurzen Zeit gezähmt worden konnte, da sie erst seit sieben Monaten als Zuwachs zur Menagerie gekommen ist, und heute zum erstenmal der Eigenthümer mit derselben die Zahmheits-Production einem geehrten Publikum zu zeigen die Ehre haben wird.

Jedem ich dieses dem hochverehrten Publikum zur Kenntniß bringe, erlaube ich mir zugleich die ergebenste Bitte beizufügen, meine Ausstellung noch einen recht zahlreichen Besuch zu würdigen, besonders aber mache ich alle respectiven Naturkunde, denen es nicht genügt, höchst merkwürdige Gegenstände nur oberflächlich zu betrachten, aufmerksam, daß häufig öffentliche Ausstellungen in den letzten Tagen zu sehr gedrängt sind, um naturhistorische Beobachtungen bequem anstellen zu können.

Preise der Plätze:
Von Morgens 9 bis Nachmittags 4 Uhr: Erster Platz 8 Ggr. Zweiter Platz 2 Ggr.
Nach 4 Uhr, wenn die Thiere gefüttert worden, welches präcise 5 Uhr geschieht:
Erster Plätz 12 Ggr. Zweiter Plätz 4 Ggr.
Kinder unter 10 Jahren bezahlen auf dem ersten Platze die Hälfte.
Sollten sich Zuschauer um 4 Uhr in der Stube befinden, und der Fütterung mit beiwohnen wollen, so werden sie ersucht, den Fütterungs-Preis gefälligst nachzuzahlen.

Um größeren Familien den Eintritt in die Menagerie zu erleichtern, hat der Eigenthümer Dutzend-Billette eingeführt, welche in ganzen und halben Dutzenden, an der Casse zu jeder Stunde zu haben sind: 12 Billets zwischen 4 bis 6 Uhr gültig zu 4 Rthlr.
12 Billets zwischen 9 bis 4 Uhr gültig zu 3 Rthlr.

Morgens von 11 bis 12 Uhr werden die 4 jungen Hamburger Löwen in der Menagerie frei umherspazieren.

Der Schauplatz ist auf dem Walle zwischen dem Calenberger- und Cleverthore.

Hermann v. Aken.

Hyenor tycks ha varit vanliga i europeiska menagerier på 1800-talet. Här är en affisch med dramatisk bild för matning av djuren i Hermann van Akens menageri. Affischen är från omkring 1830. Träsnittet gjort av Uhlmann (British Museum, London).

de xylograferad illustration. Texten är sannolikt hämtad ur någon av 1800-talets populärvetenskapliga handböcker: ”Hyenans hemort är Nordafrika och Vestasien. Den är farlig för människor blott när den såras. Eljest är den ett fegt, smygande nattrofdjur, som väsentligen lefver af as. Man har exempel på att den vid svår hunger gräfver upp liken på kyrkogårdar”, heter det.[27]

Människans relationer till hyenor är förstås uråldriga. I de områden där människa-hyena sammanlever har skapats en rad biokulturella domäner som innefattar föreställningar och myter. Som asätare är de sällan omtyckta. Redan antika författare, som Aristoteles och Plinius d.ä., skildrar dem; i Bibeln omnämns de (Jeremias 12:9 ”Har mitt land blivit en hyenas näste med rovfåglar kretsande ovanför?”); och de figurerar i reseberättelser genom århundradena. Den svenska zoologen Einar Lönnberg erinrade sig från en expedition i Östafrika att de infödda inte ville skjuta hyenor med gevär, eftersom det skulle få menlig inverkan på vapnet (ungefär som de svenska folkliga föreställningarna att en bössa kunda bli ”skämd” om man sköt en hund med den). Det finns alltså en spännande kulturhistoria, som bl.a. den tyske religionsforskaren Jürgen Frembgen har visat i sin studie av hyenans kulturzoologi i Väst- och Sydasien. På många håll har hyenor hållits i fångenskap och i exempelvis Afghanistan har man anordnat djurkamper mellan hyena och hund. Ännu vid mitten av 1800-talet hölls hyenor som vaktdjur i indiska byar. Redan de gamla egypterna födde upp hyenor för köttets skull, som tillskrevs medicinska egenskaper; så gjorde ock tuareger i Sahara ännu på 1940-talet.[28]

Den tyske forskningsresanden och zoologen Alfred Brehm, som vistades i nordöstra Afrika 1847–1852 och 1862–1863 och därefter 1863–1878 inrättade djurparker i sitt hemland (Zoologischer Garten Hamburg, Berliner Aquarium unter den Linden), hade omfattande erfarenheter av hyenor i såväl vilt tillstånd som i fångenskap. Han förmedlar också schablonartade negativa omdömen om dem, såsom rörande deras "feghet", men han förkastar de många historierna om deras farlighet som varandes överdrivna. Brehm menar också att de fasansfulla berättelser som man kunde få höra på menagerier om den strimmiga hyenan är missvisande. Han konstater vidare att infångade i späd ålder blir de lätt tama och ofta mycket tillgivna. Om just den strimmiga hyenan är han av uppfattningen de är mycket läraktiga. Han berättar utifrån egna lärdomar om deras tillgivenhet. "Med varje dag blev jag dem mer och mer kär, och de visade den allra största glädje, när jag besökte dem".[29]

I Sverige har intresset – eller kanske snarare omständigheterna – varit begränsade för att privat hålla exotiska och ovanliga djur i fångenskap. Det har funnits en del lejon, några enstaka pumor, en och annan tiger, ett par leoparder och förstås en hel del apor. Björnar, järvar och lodjur har också förekommit. Lite futtigt kanske, åtminstone om man jämför med alla fascinerande djur som excentriska engelsmän har haft på sina gods och bakgårdar. I början av 1900-talet fanns t.o.m. sammanslutningen The Amateur Menageri Club, med det uttalade syftet "att uppmuntra hållandet av vilda djur och fåglar i privat regi", som från 1912 och fram till 1929 utgav en årsbok, full med spännande berättelser om erfarenheter av olika djurarter i fångenskap. Även erfarenheter av hyenor som sällskapsdjur avhandlas i dessa årsböcker. Särskilt kvinnor tycks ha haft en viss fäbless för hyenor. Vi hittar texter av Rose Butleer, som hade en strimmig hyena kallad Ebby, importerad från Izmir i Turkiet, och av en Mrs Cogan, som hade en fläckig hyena (*Crocuta crocuta*), kallad Squeaks.[30]

Hyenor har länge förekommit i menagerier, inklusive kringresande sådana. Kung Henrik I av England hade i början av 1100-talet hyenor i sin park Woodstock i Oxfordshire. Såväl strimmig som fläckig hyena förekom i många ambulerande menagerier på kontinenten under 1800-talet. Stephen Polito hade ett kringflyttande menageri som 1799 och 1808 visade hyenor i England. Bostock & Wombwells ambulerade menageri i England hade både stripig och fläckig hyena, vilka så småningom hamnade på Whipsnade zoo. Hyenor nådde med menagerier tidigt även Sverige och de finns omnämnda i åtskilliga menagerikataloger fram till 1910-talet.[31]

Strimmig hyena har dessutom varit vanlig i djurparker fram till våra dagar. I Lon-

Ett vykort från Cuneos menageri, tryckt i Danmark.

don zoo hölls den exempelvis redan 1840. Zootierliste, som förtecknar aktuellt djurinnehav i europeiska djurparker, rapporterar att den fortfarande finns i många anläggningar. I Sverige tycks den strimmiga hyenan dock aldrig ha varit särskilt populär som djurparksdjur. Den har dock funnits på Ölands djurpark, och enligt listan finns den fortfarande på Frösö djurpark. Det kan också tilläggas att Borås djurpark sedan 2012 håller fläckig hyena, som numera är mera ovanlig i djurparkssammanhang.[32]

Menageriets öde

Cuneo utövade sin menageriverksamhet knappt ett årtionde (ca 1903 – ca 1911), och hans resrutt innefattade uppenbarligen också Norge och Danmark. Liksom Skansen blev Cuneos djurpark föremål för den tidiga djurskyddsrörelsens uppmärksamhet. Som motvikt framhälls i en tidningsnotis 1909 att "vilddjuren hos herr Cuneo icke fara illa eller ha tråkigt det bevisas bäst af att herr Cuneos grannaste lejonpar nyligen fått en familjetillökning af fem de raraste små lejonungar, som stockholmskorna täfla om att få hålla i famnen... ännu så länge".

Cuneo återkom åtskilliga gånger till Uppsala, innan menageriet slutligen flyttade över till Norge och sedan lades ner. En kort tidningsnotis från december 1910 förkunnar att "*Cuneos menageri* har sålts till

Lejonungar födda i Cuneos menageri, som visas i en monter i Göteborgs naturhistoriska museum (Foto Anna Samuelsson).

Kristiania, där det skall tillhöra en planerad zoologisk trädgård".[33]

Många av djuren som var i Cuneos vård avled under turnéerna, varvid han avyttrade dem till zoologiska museer i Sverige. Årsberättelser från Lunds Zoologiska Museum (malajbjörn, brasiliansk tapir, pälsfladdrare), katalogutdrag från Göteborgs naturhistoriska museum (bl.a. brasiliansk tapir, lejon, tvättbjörn, afrikansk sibetkatt, kragbjörn, malajbjörn, svartvit vari, kapybara, mösskapupcin, rhesusapor, chimpans m.m.) samt vertebratsavdelningens årsrapporter på Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm (bl.a. en gnu, en indisk tapir, en kattlemur) visar att åtskilliga av Cuneos djur förvärvades av dessa museer. Djuren stoppades upp och placerades i skådesamlingarna. Fortfarande kan man exempelvis titta på lejon från Cuneos menageri i Göteborgs naturhistoriska museum. Andra blev kranie- eller skelettpreparat. Katalogutdragen ger därtill en god uppfattning om den mångfald av djur som menageriet höll sig med.[34]

Någon djurpark blev det aldrig i Kristiania. En del av Cuneos djur såldes förmodligen till andra menagerier. År 1912 utgavs i Falun en katalog över P. Olséns "Zoologiska utställning av levande djur", som i likhet med Cuneo uppgav sig vara "nutidens största ambulerande djursamling". Förordet

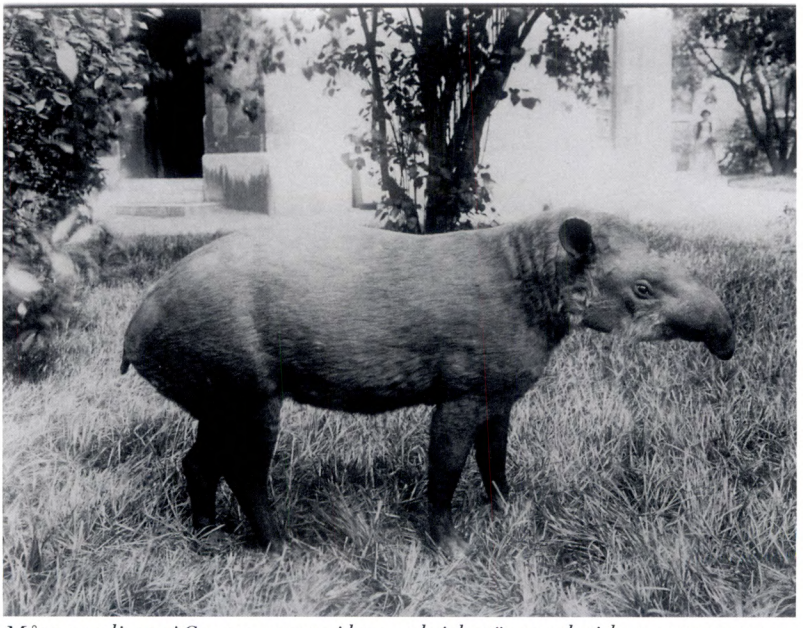

Många av djuren i Cuneos menageri hamnade i de större zoologiska museernas samlingar efter att de hade dött. Monterad brasiliansk låglandstapir (Tapirus terrestris), död i Cuneos menageri 1904 (Foto Göteborgs Naturhistoriska Museum).

inleds på samma sätt som Cuneo brukade göra med "Kunskap är makt" och förordet är ordrätt efter texten i Cuneos kataloger. För vissa individualiserade djurpresentationer är formuleringarna också likalydande: isbjörnen vara fångad 1906 i Olséns katalog, men i Cuneos katalog säg det 1900 (kanske feltryck i Olséns katalog?). I övrigt är presentationen av isbjörnen helt identisk. Presentationstexten för pelikan sammanfaller helt, sibirisk varg likaså. Det samma gäller även för hyena. Beskrivningen av serval är också densamma, men kortare i Olséns katalog, etc. Skillnaden är att medan Cuneos sista katalog omfattar 117 nummer av djur, uppgår Olséns bara till 29. Här saknas exempelvis giraff och elefanter. Det finns dock anledning att tro att Olséns menageri tog över åtskilliga av Cuneos djur (och inte bara kopierade texterna ur Cuneos katalog).[35]

I riksdagens första kammare diskuterades i januari 1913 ett menageriförbud i Sverige. En anledning var just ett besök hos den "danske medborgaren N. P. Olséns" mena-

geri. *Dagens Nyheter* refererar ur yttrandet i kammaren bl.a. att en djurskyddsinspektör i Härnösand noterat att en apa fick trängas med fyra kaniner i samma packlår, som var så trång att apan fick sitta än på den ena, än på den andra kaninen.[36]

Det blev så småningom en ändring. Som redan nämnts förbjöds menagerier i en lag som trädde i kraft 1918. Ett av de sista ambulerande menagerierna var nog därför det som uppträdde i Dalarna våren 1917. I en notis i dagstidningen *Dalpilen* 3 april kan man läsa:

"Falun gästas för närvarande av en ambulerande zoologisk utställning eller s.k. menageri. Ägaren annonserar själv, att detta är det sista menageri, som förevisas i Sverige. Som bekant har riksdagen beslutat, att kringförande av menagerier icke vidare får förekomma efter utgången av 1917. Det menageri, som nu besöker Falun, äger bland andra djur även en lejoninna. En väldig björn från Karpaterna ser präktig ut. Vidare finnas hyenor, polarhundar och apor samt papegojor och några andra fåglar m.fl. Bl. fl. djur. Från Falun fraktas menageriet till Mora. Samlingen är f. ö. såld, enligt uppgift till en professor i Stockholm."[37]

Att det rör sig om Olséns menageri, som besökte Falun, råder ingen tvekan om. Vem professorn är framgår däremot inte. Kanske Einar Lönnberg som förvärvade djur till samlingarna på Naturhistoriska Riksmuseet? Museets årsberättelse ger dock inget svar på frågan. Vi noterar att det fanns hyenor även hos Olsén. Polarhundar är förstås också fascinerande, förmodligen härstammade de från Skansens omfattande uppfödningar av grönlandshundar. När detta menageri upphörde försvann förmodligen de sista resterna av Cuneos djursamling i Sverige. Kvar fanns Vilhelmine Miehe Persson, vars menageri verkade ännu en kort tid. Vilhelmine kom från en gammal dansk cirkussläkt och hon hade under många uppträtt i Sverige. År 1919 eller 1920 grundade hon Skövde djurpark i Liljeparken i Skövde. Djurparken tycks ha slagit upp sina dörrar i oktober 1920. De djur som medfördes dit var ett par lejon, en isbjörn, "slagbjörnar", en blåräv, sjakaler, apor, ormar och en "praktfull" fågelsamling. Huruvida några av Cuneos djur fanns i hennes samlingar är dock oklart. Djurparken stängdes dock redan 1924.[38]

Även om de sena menagerierna marknadsförde sig som ett sätt att förmedla kunskap om djur till en bredare publik, är det svårt att se att de, trots populärvetenskapliga ambitioner, ändå inte främst ägnade sig åt sensationer och exotifiering. Det är förstås ett trivialt påpekande att menagerierna bör ses som ett tidens utslag för exotism och artchauvinism (speciesism). Men, det är nog viktigare för förståelsen, de tillfredsställde dåtidens nyurbaniserade människors nyfikenhet, då fjärran länder och sällsamma djur ännu var föga kända. De gav också underhållning och rentav estetiska upple-

velser. Därtill var det ett utslag för kolonial och neokolonial exploatering, ett maktbegär och ett kontrollbehov. Djurhållningen lämnade också mycket att önska. Katalogernas brasklapp "Skulle några af numren fattas äro djuren döda och andra ej hunnits anskaffas", som det heter hos Cuneo, talar sitt tydliga språk. Transporterna och de små utrymmena var förstås inte bra för djuren, även om många kunde uthärda lång tid i fångenskap och att exempelvis lejon närmast rutinmässigt fortplantade sig inom menageriernas hägn. Trånga och smutsiga burar började uppröra publiken, vanvården ökade kritiken mot djurhållning i menagerier och blev till slut föremål för en riksdagsdebatt.[39]

Avslutning

Det skulle förstås vara intressant att få veta vilket öde den bitne, unge mannen i Uppsala i november 1903 gick till mötes och vem han var. Hörde han till Cuneos personal, eller var det någon lokal medhjälpare som städslades för att ta hand om djuren på plats? För pojken blev menageribesöket ödesdigert, men incidenten tycks inte ha påverkat Cuneos fortsatta verksamhet; en olyckshändelse i arbetet, men inte mer. Även dramatiska nyheter förblir flyktiga ögonblick och händelserna glöms snart bort. Det var inte heller något som lämpade sig att slå mynt av (såsom skedde med rymningen av elefanten Topsy några år senare). Cuneos djurpark fortsatte samma dag till Stockholm, där man återigen ställde upp anläggningen på Odengatan 100, vid hörnet mot Upplandsgatan. Utställningen öppnade den 7 november. "Alla måste se denna djursamling", heter det i annonsen i *Dagens Nyheter*. Vi får också veta att de djur man lockar med är buffeloxe, babian, bengalisk tiger, baktriansk kamel (= tvåpucklig kamel), tvåbenta känguruhundar, ett fembent får (!), malajiska apbjörnar samt en brasiliansk tapir. Det gällde att locka med sensationer. *The show must go on*: Föreställningen måste gå vidare.[40]

Noter

1 "I vilddjurets gap", *Upsala Nya tidning* 2 november 1903, 2; "Svårt biten af en hyena", *Upsala* 2 november 1903, 2. Händelsen rapporterades över hela landet, se exempelvis "Gossen och hyenan" *Östgötaposten* 13/11 1903, 2.

2 *Katalog öfver Cuneos Zoologiska Utställning af lefvande djur* (Göteborg 1911), 2.

3 SAOB M779; Loisel 1912; Rieke-Müller & Dittrich 1999.

4 Eisfeldt, Nilsson Eisfeldt & Magito Brun 2014, 413ff.; Svanberg 2010; Svanberg 2014, 40–46.

5 Svanberg 2016; Samzelius 1910.

6 SOU 1957:38, 13; Zetterlund 1945; www.jvmv2.se/forum/index.php?id=56203.

7 Loisel 1912, 83–86; Berg 1937, 1968; Baratay & Hardouin-Fugier 2002, 55–69; Jensen, 1919, 161. Om förekomsten av dansande och tama björnar som underhållning se Tünaydin 2013.

8 Lundh 1977, 441; Afzelius 1919, 46–47.

9 Blomqvist & Rosell 1975; Quensel 1804.

10 Reenstierna 1949, 367; *Post- och Inrikes Tidningar* 19/6 1838, 1; Palmborg 1946, 68–69.

11 Wright 1829; Hirn 2002, 28, 60.

12 Haikal 2006, 12–23; Vegesack 2005.

13 Dal 1996, 273–276; Bernström 1952, 84.

14 Dal 1995, 33; Svanberg 2010; *Kalmar* 24/11 1888.

15 Wåhlberg 1978, 8–9.

16 Anonym 1886; Svanberg 2016.

17 Ex. *Upsala* 26/9 1903, 28/9 1903, 5/10 1903, 8/10 1903, 10/10 1903, 17/10 1903, 31/10 1903; *Upsala Nya Tidning* 30/9 1903, 1/10 1903, 2/10 1903, 3/10 1903.

18 *Upsala* 31/10 1903.

19 *Vestkusten* (San Francisco) Nr 50, 12/12 1895, 5.

20 Stiftung Hagenbeck Archiv: Räkenskapsbok från Firma Carl Hagenbeck.

21 *Dagens Nyheter* 28/10 1903, 4; Anonym 1907, 314. Stiftung Hagenbeck Archiv: Räkenskapsbok från Firma Carl Hagenbeck; *Dagens Nyheter* 8 februari 1907, 2.

22 Svanberg 2001, 123.

23 *Kalmar* 17/7 1908, 1.

24 Laufer 1928; Ringmar 2006; Allin 1999; Haikal 2006, 12; Rieke-Müller & Dittrich 1999, 43, 47.

25 Stiftung Hagenbeck Archiv: Räkenskapsbok från Firma Carl Hagenbeck; *Dagbladet* (Kristiania) 8/10 1908.

26 Hartlaub 1853, 254 not; www.zootierliste.de (checkad 4 juli 2016); Brehm 1924, 173.

27 *Katalog öfver Cuneos Zoologiska Utställning af lefvande djur* 1911, 3.

28 Dittrich 1993; Lönnberg 1911, 247; Frembgen 1998; Jerdon 1867, 118; Bodenheimer 1960, 45; Lhote 1946.

29 Brehm 1925, 123–133.

30 Svanberg 2014, 52–61; Blohm 1915; Lindblad 1982; Svanberg & Jonsson 2014; Ericsson 2016, 56–57; Cogan 1913; Butler 1914; Way 2008, 92-94.

31 Grigson 2016, 1; Brottman 2012, 48–49; Rieke-Müller & Dittrich 1999, 46.

32 www.zootierliste.de (checkad 4 juli 2016); *Borås Tidning* 10/1 2012.

33 *Vestkusten* (San Francisco) 25 november 1909, 1; *Kalmar* 9/12 1910, 3.

34 Göteborgs naturhistoriska museum: katalogutdrag; Naturhistoriska riksmuseet. Avdelningsföreståndarnas årsrapporter; Lunds universitets årsberättelse 1905, 60. Om museisamlingarnas brokiga bakgrunder, se Thorsen 2014.

35 För andra exempel på samma djur i olika menagerier, se Svanberg 2010, 116

36 *Dagens Nyheter* 25/1 1913, 5.

37 *Dalpilen* 3/4 1917.

38 Beetzen King 2005.

39 Simons 2014; Svanberg 2013; Bernström 1952, 84.

40 *Dagens Nyheter* 6/11 1904, 4.

Källor och litteratur

Otryckt

Stiftung Hagenbeck Archiv: Räkenskapsbok 1902–1907 från Firma Carl Hagenbeck.

Göteborgs Naturhistoriska Museum: excellfil över däggdjurssamlingarna.

Dagstidningar

Aftonbladet; Borås Tidning; Dagbladet (Kristiania); Dagens Nyheter; Dalpilen; Kalmar; Post och Inrikes Tidningar; Upsala; Upsala Nya Tidning, Vestkusten (San Francisco); Östgötaposten.

Småtryck

Menagerikataloger i Uppsala universitetsbiblioteks samlingar över småtryck från Josef Basso, G. Cueno, Gustav Eisfeldt, H. Himberg, F. Kleeberg, Wilhelmine Miehe, P. Olsén, Albert Philadelphia, C. Paulsen, Heinrich Scholz.

Internet

Järnvägshistoriskt forum: www.jvmv2.se

Zootierliste: www.zootierliste.de

Litteratur

Afzelius, Arvid August, 1919. *Minnen*. Stockholm.

Allin, Michael, 1999. Zarafa: *A Giraffe's True Story, from Deep in Africa to the Heart of Paris*. London.

Anonym, 1886. *Katalog öfver zoologiska afdelningen i Stockholms Tivoli*. Stockholm.

Anonym, 1907. Den upp- och nedvända världen: elefantjakt i snöskogen. *Hvar 8 Dag 8*, No 20, 314.

Baratay, Eric & Elisabeth Hardouin-Fugier, 2002. *A History of Zoological Gardens in the West*. London.

Beetzen King, Maj-Britt, 2005. Vilhelmine Miehe-Persson som öppnade djurpark i Skövde. *Billingsbygden* 35, 48–52.

Berg, Gösta, 1937. Lejon, kameler, apor och andra exotiska djur i det gamla Stockholm. I: Sigurd Erixon & Sigurd Wallin (red.) *Svenska kulturbilder N.F.*, 5. Stockholm, 313–336.

Berg, Gösta, 1968. Zahme Bären, Tanzbären und Bärenführer. *Der Zoologischen Gärten* 35, 37–53.

Bernström, John, 1952. Stockholmarna och de vilda djuren. I: Magnus von Platen (red.), *Stockholm 1252–1952: en minnesskrift*. Stockholm, 67–87.

Blohm, A., 1915. Måns Puma, markis de Valparaiso. I: *En djurbok*, utgiven av Svenska Dagbladet. Stockholm, 138–143.

Blomqvist, Hans & Carl Rosell, 1975. Elefantens besök. *Rig* 58:4, 116–119.

Bodenheimer, F. S., 1960. *Animal and Man in Bible Lands*. Leiden.

Brehm, Alfred, 1924–25. *Djurens liv. Däggdjur* Bd. 3:2–3. Stockholm.

Brottman, Mikita, 2012. *Hyena*. London.

Butler, R. 1914, *Ebby, a tame striped hyeana. I: The Amateur Menagerie Club Year Book 1914*, 79–95.

Cogan, Mrs., 1913. Squeaks (my spotted hyeana).

I:*The Amateur Menagerie Club Year Book 1913*, 23–29.

Dal, Björn 1995. Sveriges mest sällsynta björn. *Bokvännen* 50, 33–35.

Dal, Björn 1996. *Sveriges zoologiska litteratur: en berättande översikt om svenska zoologer och deras tryckta verk 1483 – 1920*. Fjälkinge.

Dittrich, Lothar, 1993. Die mittelalterliche Hyäne: Phantasie und Realität. *Der Zoofreund* 90, 14–19.

Eisfeldt, Sonny, Ann-Charlotte Nilsson Eisfeldt och Richard Magito Brun, 2014. *Eisfeldt – en surrealistisk familj*. Uddevalla.

Ericsson, Bengt, 2016. *Patriarken på Mälsåker – om en självständig slottsherre, flärd och fåfänglighet*. Stockholm.

Frembgen, Jürgen W., 1998. The magicality of the hyena. Beliefs and practices in West and South Asia. *Asian Folklore Studies* 57, 331–344.

Grigson, Caroline, 2016. *Menagerie: the History of Exotic Animals in England*. London.

Haikal, Mustafa, 2006. *Die Löwenfabrik. Lebensläufe und Legenden*. Leipzig.

Hartlaub, Gustav, 1853. Ornithologische Bemerkungen über die Zoologischen Gärten Belgiens. *Journal für Ornithologie* 2, 253–257.

Hirn, Sven, 2002. *Den gastronomiska hästen: gamla nordiska artistaffischer*. Helsingfors.

Jensen, Jens, 1919. *Söderhamns historia* vol. 1. Stockholm.

Jerdon, Thomas Claverhill, 1867. *The Mammals of India: a Natural History of all the Animals Known to Inhabit Continental India*. Roorkee.

Laufer, Berthold 1928. *The Giraffe in History and Art*. Chicago.

Lhote, H., 1946. Observation sur la répartition actuelle et les moeurs de quelques grands mammifères du pays Touareg. *Mammalia* 10:1, 26–56.

Lindblad, Jan, 1982. *Tigrarna: vårt största äventyr*. Stockholm.

Loisel, Gustave, 1912. *Histoire des Ménageries de l'Antiquité à nos jours* vol. 1. Paris.

Lundh, Herbert, 1977. *Uppsala stads historia* vol. 4. Uppsala.

Lunds universitets årsberättelse för 1905. Lund.

Lönnberg, Einar, 1911. Några exempel från Ost-Afrika rörande öfvertro på djur. *Fataburen* 1911, 245–247.

Naturhistoriska riksmuseet. Vertebratavdelningen 1902–1963. Avdelningsföreståndarnas årsrapporter. Stockholm.

Palmborg, Nils, 1946. Ett menageri i Jönköpings lärdomsskola på Es. Tegnérs tid. *Mäster Gudmunds Gilles årsbok* 17, 68–69.

Quensel, Conrad, 1804. *Utkast till elefantens naturalhistoria. Med tvenne i koppar graverade tabeller, ritade och tillika med texten utgifne af J.W. Palmstruch*. Stockholm.

Reenstierna, Märta Helena, 1949. *Årstadagboken*, vol. 2: 1813–1825. Stockholm.

Rieke-Müller, Annelore & Lothar Dittrich, 1999. *Unterwegs mit Wilden Tieren*. Marburg.

Ringmar, Erik, 2006. Audience for a giraffe: European expansionism and the quest for the exotic. *Journal of World History* 17:4, 353–397.

Samzelius, Hugo 1910. Älfkarleö och Furuvik. *Svenska Turistförenings Årsbok* 1910, 260–280.

SAOB = *Svenska akademiens ordbok*. Lund.

Simons, John, 2014. The scramble for elephants: exotic animals and the imperial economy. I: M. Boyde (red.), *Captured: The Animal within Culture*. London, 26–42.

SOU 1957:38. *Offentlig förevisning av djur. Betänkande med förslag av djurskyddsutredningen*. Stockholm.

Svanberg, Ingvar, 2001. Mannen som älskade fåglar: Sten Bergman och Japan. I: Bert Edström & Ingvar Svanberg (red.) *Fjärrannära: kontakter mellan Sverige och Japan genom tiderna*. Stockholm, 119–136.

Svanberg, Ingvar, 2010. »Nyss visades i Uppsala två små nyfödda lejonungar«: om svenska lejon. *Uppland Årsbok* 2010, 102–133.

Svanberg, Ingvar, 2013. Svenska sköldpaddor 1650–1950. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2013, 53–87.

Svanberg, Ingvar, 2014. *Svenska lejon*. Uppsala.

Svanberg, Ingvar, 2016. Levande samlingar: djuren på Skansen. *Fataburen* 2016, 81–101.

Svanberg, Ingvar & Stefan Jonsson, 2014. Lodjur i fångenskap. I: Roger Bergström, Kjell Danell & Ingvar Svanberg (red.), *Lodjuret*. Stockholm, 143–162.

Thorsen, Liv Emma, 2014. *Elephants are Not Picked from Trees: Animal Biographies in Gothenburg Natural History Museum*. Aarhus.

Tünaydin, Pelin 2013. Pawning through the history of bear dancing. *Frühneuzeit Info* 24, 51–60.

von Vegesack, Thomas, 2005. *Stockholm 1851*. Stockholm

Way, Twigs, 2008. *A Crocodile in the Fernery: An A–Z of Animals in the Garden*. Stroud.

von Wright, Magnus, 1829. *Färglagda figurer öfver fyra av de sällsyntare djuren uti Lehmanns menagerie: der på stället afmålade af M. och W. von Wright*. Stockholm.

Wåhlberg, Per Arne, 1978. *Cirkusfamiljer i Gävle*. Gävle.

Zetterlund, Rune, 1945. Cirkusdjur och djuren i Zoo Cirkus. I: *Djuren i Zoo Circus*. Stockholm, 1–7.

Tack till Hagenbeck-Archivar Dr Klaus Gille, Hamburg, som försett mig med kopior på köpehandlingar av olika djur, och journalisten Anders Landén, Stockholm, som delat med sig av sina kunskaper om familjen Cuneo.

Ingvar Svanberg är verksam som forskare vid Centrum för rysslandsstudier, Uppsala universitet.